

Abraham van de Beek

Geschiedenis van de mislukking – mislukking van de geschiedenis?

Gedachten over de verhouding

van christelijk geloof en geschiedenis naar aanleiding
van het geschiedenisconcept van Rudolf Bultmann

1. Inleiding

Bultmann heeft ooit de geschiedenisopvatting van Israël in het Oude Testament gekenschetst als ‘Geschichte des Scheiterns’.¹ Dat is hem niet door ieder in dank afgenomen. Zo spreekt Walter Brueggemann over de ‘beruchte’ frase van Bultmann.² In de regel zijn zeker protestantse theologen geneigd om veel positiever over Israël te spreken en zijn geschiedenis te zien als deel van de heilsgeschiedenis: de weg die God met zijn wereld gaat tot zegen voor alle volken. De heilshistorische theologie heeft in de tweede helft van de twintigste eeuw hoger ogen gegooid dan de ideeën van Bultmann. In die heilshistorische theologie was de weg die God met Israël gegaan is en gaat van essentieel belang.

Toch lijkt er een kentering plaats te vinden. De vanzelfsprekendheid waarmee Israël en zijn geschiedenis als de plaats van Gods heilshandelen werden beschouwd lijkt op haar retour. Opmerkelijk is de vertaling van Genesis 12,3 in de Nieuwe Bijbelvertaling. In eerdere vertalingen stond: ‘In u zullen alle geslachten van de aardbodem gezegend worden.’ De nieuwe vertaling in het Nederlands heeft: ‘Alle volken zullen wensen gezegend te worden zoals jij.’ Daarmee is het wijde heilshistorische perspectief van Israël dat tot een zegen voor de hele wereld zal zijn, verdwenen en vervangen door een exclusivistische opvatting: alleen Israël wordt gezegend en alle volken zullen daar jaloers op zijn. De vertaling heeft geen grond in de Hebreeuwse tekst en heeft eerder een ideologisch karakter. Deze zal zeker niet zijn dat alleen Israël op Gods zegen kan rekenen, maar veeleer dat de tekst van *Genesis* daar

¹ Bultmann, R.: *Weissagung und Erfüllung*. In: C. Westermann (Hrsg.): *Probleme alt-testamentlicher Hermeneutik: Aufsätze zum Verstehen des Alten Testaments*. Theologische Bücherei 11. Altes Testament. Kaiser Verlag, München 1960, 50–53.

² Brueggemann, W.: *Theology of the Old Testament: Testimony, Dispute, Advocacy*. Fortress Press, Minneapolis 1997, 729v.

zo over denkt – en dus achterhaald is, want zo exclusivistisch denken we nu niet meer.

Dat past in ontwikkelingen in de theologische oriëntatie met betrekking tot de geschiedenis van Israël. Er is een tendens om niet de canonieke tekst van het Oude Testament als gezaghebbend te beschouwen, maar de reële religieuze en politieke geschiedenis van Israël (of wat achteraf als zodanig geconstrueerd is) aan het eind van het tweede en het begin van het eerste millennium voor Christus.³ Daarin is niet de zuivere dienst aan JHWH dominant zoals de oudtestamentische teksten eisen, maar een bont palet van religieuze opvattingen. Er is een open cultuur en een godsdienst die niet exclusief is, noch wat de aanhangers betreft noch wat de aanbeden goden en hun karakteristieken betreft. Uiteraard spelen in deze theologische omwenteling belangen mee. Feministische theologen kunnen zich beroepen op archeologische vondsten waaruit blijkt dat vrouwelijke goden werden vereerd. De scherven brengen hun geluk. Auteurs die een andere houding van de kerken tegenover de Palestijnen wensen kunnen wijzen op het multiculturele karakter dat Israël vanouds heeft gehad in een vreedzaam samenleven met hun burens. De strikt exclusivistische gedachten zoals die in de canonieke teksten van het Oude Testament zijn neergeslagen zijn allerminst representatief en vormen slechts een marginaal aspect van het brede spectrum van religieus gedachtegoed in het oude Israël. Het Oude Testament als exclusieve plaats van heilsgeschiedenis weerspiegelt dus geenszins de werkelijkheid en is achterhaald provincialisme. Men moet de geschiedenis recht doen zoals die werkelijk geweest is.

In deze omwenteling lijkt het zinnig de gedachten van Bultmann nog eens te heroverwegen. Zitten we inderdaad fout met een theologisch beroep op de geschiedenis van Israël zoals het Oude Testament die geeft?

2. *Geschiede des Scheiterns*

Men kan de geschiedenis van Israël op verschillende manieren interpreteren als geschiedenis van de mislukking.

a) In de eerste plaats kan men die geschiedenis als zodanig als een mislukking zien. Israël is nooit een wereldrijk geworden en het merendeel van de Joden woont verspreid over de wereld. De huidige staat Israël is een toevallige groep mensen die door ontwikkelingen in Europa in de vorige eeuw kans heeft gezien een eigen staat te stichten. Die kan men nauwelijks in continuïteit zien met de twee staatjes in het Midden-Oosten bijna drieduizend jaar geleden en voor zover die staat dat nog wel zou zijn kan men volkenrechtelijk daarop moeilijk een beroep doen tegenover

³ Zie bijvoorbeeld: Albertz, R.: *Religionsgeschichte Israels in alttestamentlicher Zeit*. Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen 1992; Biezeveld, K. E.: *Als scherven spreken: over God in het leven van alledag*. Meinema, Zoetermeer 2008; Collins, J. J.: *The Bible after Babel: Historical Criticism in a Postmodern Age*. Eerdmans, Grand Rapids 2005.

hen die een eeuw geleden dat land bewoonden. Bovendien is de staat Israël zo omstreken en bedreigd dat men dat moeilijk als de ontknopning van een success story kan zien. De idee dat Israël een natie zou zijn waarbij alle volken zouden wensen net zo gezegend te zijn zoals zij, is onzinnig. Er zijn heel wat staten die er beter voor staan dan Israël. Louter politiek-historisch moet de claim van Genesis 12,3 zich eerst nog maar eens bewijzen. Theologisch biedt de geschiedenis weinig om op te bouwen.

- b) Nu gaat de these van Bultmann niet over feitelijke geschiedenis, maar juist over de claims van het Oude Testament. Israël zou een volk van recht en gerechtigheid moeten zijn onder de heerschappij van JHWH en Hem alleen moeten dienen.

Dat dit nooit het geval is geweest, is nu juist in het archeologische onderzoek aangetoond. Er is nooit een gouden tijd geweest van de religie van de profeten. Hun ideeën zijn nooit anders dan marginaal geweest. Evenmin als politiek-historisch kan men dus godsdiensthistorisch veel aanvangen met de geschiedenis van Israël. Daarin zit het gelijk van mensen als Collins en Biezeveld.

Maar hier keert de wal het schip: de claims van de profeten mogen dan geen basis bieden, de reële geschiedenis van Israël zoals de scherven ons leren, geeft ons wel houvast. De plurale cultuur van het oude Israël in de dagen van Achab geeft ons vaste grond onder de voeten voor een godsdienst in de hedendaagse plurale cultuur, met openheid en osmose tussen stromingen en tradities van verschillende achtergrond. Godsdienst en cultuur zijn geen gesloten eenheden maar een weefsel van invloeden en meningen. Daar kunnen we verder mee, lijkt het.

In deze redenering zit echter een vreemde inconsistentie. Waarom zouden we de religieuze cultuur van het Israël van drieduizend jaar geleden als oriëntatiepunt kiezen voor ons eigen godsdienstige denken en handelen? Is dat niet alleen omdat we ons eerst georiënteerd hebben aan de canon van het Oude Testament? Israël is voor mensen in later tijd godsdienstig alleen belangrijk geworden vanwege die bundel geschriften. Als die bundel geen recht doet aan de reële geschiedenis is er geen reden ineens die reële geschiedenis van Israël als basis voor onze godsdienstige beslissingen te nemen. Dan kunnen we evengoed direct terecht bij de Feniciërs, en nog beter bij onze eigen godsdienstige opvattingen, want bij de Feniciërs kom je terecht bij kinderoffers, net als bij de reële godsdienst van Israël uit die tijd. De oriëntatie op de reële godsdienstgeschiedenis van het oude Israël is een relict van een canonieke opvatting van christenen die eerder een hinderpaal is bij het ontwikkelen van een godsdienst die bij de tijd is dan een hulp. Het beroep op die geschiedenis is op zichzelf al een mislukking en wordt dat nog meer als we ons realiseren dat die geschiedenis inhoudelijk, met alles wat die geschiedenis inhield, niet is wat we willen.

- c) Willen we iets bereiken met een beroep op de geschiedenis van Israël dan zal het dus niet kunnen gaan om claims ontleend aan externe feiten, maar dan moeten we ons wenden naar de inhoud van de in het Oude Testament overgeleverde teksten. Die teksten hebben als basis gegolden voor het theologische discours in jodendom en christendom. Als we iets willen vinden dat houvast geeft, dan moeten we ons daaraan oriënteren.

De kern van deze geschriften is niet de geschiedenis 'wie es wirklich gewesen ist', maar hoe die zou *moeten* zijn. Ze vragen recht en gerechtigheid en volkomen toewijding aan God. Israël zou een heilig volk moeten zijn en op die manier zou het een zegen voor alle volken worden. Het is deze benadering waaraan de heilshistorische theologie haar aantrekkingskracht ontleende, met op de achtergrond het streven naar een betere, vernieuwde wereldsamenleving waarnaar de westerse cultuur, politiek en kerken verlangden. De joods-christelijke traditie biedt een heilzaam perspectief op de toekomst. God is daarmee in Israël begonnen en alle volken mogen daarin delen. Berkhof heeft daarvoor het beeld bedacht van Israël als proeftuin: in dat volk geeft God een model voor wat later in de hele wereld zou kunnen werken.⁴ Deze proeftuin is echter geen succes geworden. Israël heeft zich niet gehouden aan recht en gerechtigheid, ondanks de torah en ondanks alle profeten. De ballingschap heeft ook geen vernieuwing gebracht maar alleen legalisme en verstarring. Gods proeftuin is mislukt.

Als het gaat om het realiseren in de geschiedenis van een maatschappij waarvoor Mozes en de profeten staan dan is de geschiedenis van het Oude Testament inderdaad een mislukking. Berkhof gaf in een discussie met studenten na zijn emeritaat toe dat het inderdaad zijn mening is dat de geschiedenis van Israël een 'Geschiede des Scheiterns' is. Daarmee brengt hij trouwens niet iets nieuws in. De profeten zelf zijn al niet moe geworden Israël te verwijten dat het volk niet voldoet aan de eisen die daaraan worden gesteld. Daarin stemmen de profeten in hoofdlijnen overeen met het moderne archeologische onderzoek: er is niet veel trouw aan de regels van Mozes en de profeten geweest. Alleen zien de profeten dat als negatief en hedendaagse onderzoekers als positief.

- d) Berkhof richt zijn aandacht helemaal op de gehoorzaamheid van Israël. Daarmee is het niet veel geworden. Men kan echter ook strikt theologisch redeneren: als het God is die zijn volk verkiest en hen leidt, is Hij dan niet degene die verantwoordelijk is voor het mislukken van de proeftuin? Wij zijn het leem, God is de pottenbakker, volgens de profeet Jeremia (Jer 18,2-6; vgl. Jes 64,8). Je kunt moeilijk het leem verwijten dat de kruik mislukt is. Jesaja zegt dit op zijn scherpst: 'Waarom doet Gij ons van uw wegen dwalen?' (Jes 63,17). Heeft God er zelf geen zootje van gemaakt? Als

⁴ Berkhof, H.: *Christelijk geloof: Een inleiding tot de geloofsleer*. 4^e dr. Callenbach, Nijkerk 1979, 259.

vermeden moet worden dat de volken niet om Israël en zijn God lachen, moet God dan zelf niet zorgen dat dit niet gebeurt?

Juist als we strikt theologisch redeneren, moeten we zeggen dat de geschiedenis van Israël een geschiedenis van de mislukking is. Israël heeft prachtige beloften gekregen en aan Sion is veel toegezegd. Maar het is allemaal niet waar geworden. De mislukking van de geschiedenis van Israël is niet alleen een mislukking van Israël, maar ook van de geschiedenis van hun God. Als het handelen van God heilshandelen in de geschiedenis is, dan is het een mislukking, want historisch heil is noch voor Israël noch voor Sion waar geworden.

- e) Nu gaan de profeten nog een stap verder: God heeft niet alleen Israël niet de macht gegeven om te volharden in recht en gerechtigheid en dat zelf niet onder hen bewerkt, maar Hij heeft dat ook niet gewild en zelfs het omgekeerde bewerkt. Jesaja 63,17 heeft het niet over een noodlot waaraan God ook niets kon doen. 'Waarom deed u ons van uw wegen afdwalen?' Er staat een *hif'il*: de werkwoordsvorm van het veroorzaken. Het is de uiterste spits van wat Jozua al tegen het volk zei bij het verbond in Sichem: 'Jullie zullen niet in staat zijn de Here jullie God te dienen, want Hij is een heilig God' (Joz 24,19). God vraagt het onmogelijke aan Israël. Daarom stond al van te voren vast dat hun geschiedenis een geschiedenis van de mislukking zou zijn. Het Oude Testament draagt de mislukking intrinsiek in zich.

Op kernmomenten in het Oude Testament wordt dit zichtbaar: aan het eind van de drie delen die de tekst in de canonieke vorm van Tenach heeft.⁵ De torah eindigt met Mozes buiten het beloofde land (Deut 34). Hij mocht hen niet binnenbrengen. Zijn geschiedenis eindigt als een geschiedenis van de mislukking. De profeten eindigen met de komst van een nieuwe Elia (Mal 4,5) omdat de eerste Elia zijn loopbaan als profeet in het land niet vervullen kon: hij wordt ten hemel opgenomen, maar buiten het beloofde land (2Kon 2). Zijn geschiedenis is een geschiedenis van de mislukking. De *ketubim* eindigen met een koning en een volk in de ballingschap (2Kron 36). Dat is het eind van het Oude Testament. Het eindigt in de mislukking. Het is een intrinsiek gegeven van het Oude Testament dat zijn gehele structuur aangeeft dat de geschiedenis van Israël onvervuld is.

Hoe we het ook benaderen, de geschiedenis van Israël, of we die nu zien als concrete geschiedenis of als geschiedenis van roeping en belofte, is steeds weer een geschiedenis van de mislukking. Men kan moeilijk het gelijk van Bultmann betwisten. Men kan dat in elk geval niet doen omdat we niet wensen dat deze geschiedenis mislukt zou zijn.

⁵ Zie hierover Beek, A. van de.: Moses, Elijah and Jesus. Reflections on the Basic Structures of the Bible. In: *In die Skriflig* 45 (2011).

3. Miskotte

Tegenover het negatieve resultaat ten aanzien van de geschiedenis van Israël vanuit het perspectief van Bultmann is het goed om een van de meest fervente verdedigers van het belang van het Oude Testament voor de christelijke theologie, juist uit de tijd van Bultmann, aan het woord te laten: K. H. Miskotte. Miskotte heeft het artikel waarin Bultmann zijn betoog over de *Geschichte des Scheiterns* uiteenzet, radicaal afgewezen.⁶

Miskotte betoogt dat God juist aanwezig is in het unieke, in het gebeuren. God is niet 'het goddelijke' van de algemene concepten of de projectie van steeds terugkerende ervaringen, maar degene die zich openbaart. Hij openbaart zich als de Naam. Een naam is niet een concept, een naam is verbonden met de ander, die ons tegemoet treedt en van wie we horen. De Naam van de God van Israël is onlosmakelijk verbonden met de Ander die Israël tegemoet getreden is en van Wie wij door hen hebben gehoord.

God openbaart zich en daarom is zijn Naam van belang voor de geschiedenis, voor de politiek, voor de cultuur. Hij is geen vreemde in de geschiedenis én Hij is niet vanzelfsprekend overal aanwezig als de natuur, als het zijn dat zich in elk zijnde manifesteert. Hij is *gekwalificeerde* aanwezigheid en vanuit zijn specifieke verschijnen in de Naam wordt Hij gekwalificeerd verkondigd, niet uiteengezet als een algemene theorie maar gepredikt als de Verborgene die zich heeft openbaar.

Voor Miskotte is het Oude Testament allerminst een zaak van mislukking. Het meldt ons wie God is als de heilige Naam. Alles is daarin. Eigenlijk heeft het Nieuwe Testament er niets aan toe te voegen.⁷ Dat onthult alleen wat allemaal al in het Oude staat. Miskotte spreekt van een tekort en een tegoed van het Oude Testament. Met het tekort is hij echter snel klaar. Minder dan een halve bladzijde is voldoende.⁸ Het tekort is alleen dat er in de verschillende aspecten geen eenheid gebracht is, maar ze zijn er wel allemaal in. Over het tegoed schrijft Miskotte een uitvoerig hoofdstuk dat 85 bladzijden beslaat. Er is veel in het Oude Testament dat we niet in het Nieuwe aantreffen en dat juist essentieel is voor het menselijke leven in al zijn facetten.

Bultmann ziet heel het Oude Testament als expressie van een *Geschichte des Scheiterns*, Miskotte ziet het als een rijke bron van beloften en een gave voor een rijk leven, met alle aspecten van hoogten en diepten die het menselijke leven dat werkelijk geleefd wordt, biedt. Bultmann heeft niets meer te bieden dan *Entweltlichung*,⁹ Miskotte opent het zicht op een wereld van leven. Hij ziet een geschiedenis die nooit kan bestaan zonder Israël. Als *Das Judentum als Frage an*

⁶ Miskotte, K. H.: *Als de goden zwijgen: Over de zin van het Oude Testament*. Uitgeversmaatschappij Holland, Amsterdam 1956, 138–141.

⁷ Ibid. 137.

⁸ Ibid. 142.

⁹ Ibid. 141.

die Kirche¹⁰ niet meer bestaan zou, of als de kerk zich aan die vraag niets meer gelegen laat liggen, dan is het christendom een van de vele religies geworden, op de leest van algemene begrippen en ideeën geschoeid. De kerk blijft altijd 'een huis naast de synagoge' en moet dat ook altijd blijven.

Nu zou men verwachten dat het in het hoofdstuk over het tegoed van het Oude Testament zou gaan over Gods bijzondere daden waarin Hij zijn Naam heeft geopenbaard: over de roeping van Abraham en over de uittocht uit Egypte en de verovering van het land. Men zou ook een antwoord willen op de vraag wat dat betekende voor Kanaänieten en Amoriëten die in dat land woonden en hoe de openbaring van de Naam in de geschiedenis zich verhoudt tot de archeologie.

Dat is echter allerminst het geval. Het merkwaardige is dat Miskotte juist allemaal algemene begrippen noemt: de machten, het gebod, het ethos, het donker lot, het primitieve. Dat blijkt al uit de aankondiging die voor zijn behandeling van dit hoofdstuk doet: het gaat om 'de verbinding van het goddelijk-onthevene in het menselijk-nabije'.¹¹ Het gaat om 'het' – als indicatie van het algemene. Het gaat niet om 'toen' als aanduiding van een gebeuren.

Als we dus Bultmann en Miskotte vergelijken dan blijkt het bij beiden om een ontkenning van de reële geschiedenis van Israël te gaan als plaats waar we positief Gods heil ontwaren mogen. Bij Bultmann gebeurt dat expliciet door heel die geschiedenis als 'Scheitern' te kwalificeren, bij Miskotte gebeurt dat onbenoemd, maar daarom niet minder radicaal.

Daarmee staan we voor het feit dat het bij beiden om ideologische posities gaat. Bultmann gaat het om *Entweltlichung*¹² en dat heeft implicaties voor de wijze waarop christenen leven, denken en handelen.¹³ Miskotte herkent in hem 'een euvel pietisme'.¹⁴ Miskotte zelf heeft een andere houding tegenover de wereld. Hij drinkt alle facetten van het leven in en wil die onder ogen zien. Hij wil geen 'vierde mens'¹⁵ zijn die afgestompt in niets meer echt belang stelt en van niets ook meer het belang inziet. Miskotte wil leven, volop leven, met al de hoogten en diepten die daarbij horen. Het gaat hem om de directheid van het primitieve en de confrontatie met het donker lot, het gaat hem om het ethos en de politiek, het gaat hem om de eros en het verhaal. Het gaat hem om de geschiedenis die geschiedt en waarin mensen leven.

Alleen heeft hij daar mijns inziens het Oude Testament niet voor nodig. Miskotte zegt dat Bultmann het Oude Testament niet nodig heeft voor diens antropologie van de *Entweltlichung*.¹⁶ Dat mag waar zijn, maar zelf heeft hij

¹⁰ Miskotte, K. H.: *Das Judentum als Frage an die Kirche*. Brockhaus, Wuppertal 1970.

¹¹ Miskotte, K. H.: *Als de goden zwijgen*, 141.

¹² *Neues Testament und Mythologie*, 29. Vergelijk het frequente gebruik van 'nicht innerweltlich' in *Weissagung und Erfüllung*.

¹³ Bultmann, R.: *Weissagung und Erfüllung*, 53.

¹⁴ Miskotte, K. H.: *Als de goden zwijgen*, 140.

¹⁵ *Ibid.* 10–14.

¹⁶ *Ibid.* 140.

evenmin het Oude Testament nodig voor zijn antropologie van het volle leven. Zijn theologie heet een theologie van het Woord, maar dat is dan toch vooral een theologie van de woorden. Het bijbelse abc is vooral een abc van de aspecten van het menselijke leven dat niet vlucht voor de paradoxen van het bestaan en zich niet wil veilig stellen in een geconstrueerd zeker huis van schijnzekerheden. Juist de theologie van Miskotte is een theologie van de concepten, niet van een basisconcept met afleidingen zoals de negentiende eeuw die placht te bieden, ook niet van een arbitraire keus van een voor ieder toevallig bovendrijvend concept zoals de postmoderniteit door de stroom van de tijd drijft, maar een brede waaier van emoties, verlangens, oriëntaties, gedachten, impressies, zoals een sentimentieve mens die ondervindt.

Als we Bultmann en Miskotte naast elkaar zetten op het punt waarom het gaat: de geschiedenis van Israël zoals het Oude Testament die presenteert, dan blijkt uiteindelijk Bultmann zich meer om die geschiedenis te bekommeren dan Miskotte. Miskotte blijkt die ondanks zijn formele inzet bij de Naam en de openbaring te negeren. Negeren is de sterkste vorm van ontkennen. Ze komt zelfs niet in je gedachten op. Ze is een afwezige. Ze bestaat niet in je vertoog. Dat geldt te meer als je vooraf zegt dat het vertoog daarover zou moeten gaan.

Bultmann houdt zich terdege met de geschiedenis bezig. Ze is voor hem van groot belang. Alleen moet hij tot de conclusie komen dat de geschiedenis van Israël niet de grond van zijn geloof kan zijn. Dan neem je tenminste de geschiedenis serieus. Aanhangers van de heilshistorische school zullen de vraag stellen of hij hem wel serieus genoeg neemt. Zelf zien ze momenten van heil die typologisch verwijzen naar een rijkere toekomst en groter heil. Aan hen moeten we de vraag stellen of zij de profetische kritiek wel serieus genoeg genomen hebben en het uitzoemen van Israëls geschiedenis in de ballingschap. Wat nadien overblijft is niet meer dan brokstukken, brokstukken van een volksgeschiedenis en brokstukken van beloften met een apocalyptisch uitzicht op een dag die brandt als een oven (Mal 4,1). Moeten we niet concluderen dat Bultmann niet alleen de geschiedenis serieuzer nam dan Miskotte maar ook de profetische kritiek ernstiger genomen heeft dan zijn collega's van de heilshistorische theologie?

4. Geen alternatief

We moeten echter Bultmanns gedachtegoed nog verder onderzoeken. Het gaat hem niet alleen om het mislukken van de geschiedenis van Israël. Als het alleen daarom ging, zou men een alternatief kunnen zoeken in een ander volk. God zelf zou een ander volk kunnen kiezen, zoals een pottenbakker materiaal uit een andere leemgroeve zou kunnen halen voor het vervaardigen van zijn kruiken. Van zo'n alternatief is echter nergens sprake, noch in het Oude noch in het Nieuwe Testament noch in de kerkgeschiedenis.

In het Oude Testament wordt als enig alternatief gezien dat alle volken hetzelfde zijn. Dat betekent dus geen alternatief maar het opgeven van de

idee van een bijzonder volk: 'Zijt gij mij niet gelijk aan de kinderen der Ethiopiërs, o kinderen Israëls? Luidt het woord des Heren. Heb ik Israël niet uit het land Egypte gevoerd en de Filistijnen uit Kaftor en de Arameeërs uit Kir?' (Amos 9,7).¹⁷ Als Israël niet beantwoordt aan Gods wil, dan is er geen onderscheid meer.

Het kiezen van een ander volk heeft ook geen zin, want daarmee wordt de belofte aan Israël ontkracht en de Naam van God ontheiligd. Dan is de kritiek van alle andere volken terecht. Alleen in de gave van het land aan Israël kon een eventuele kritiek van Egyptenaren (Ex 32,12) en anderen op God ontzenuwd worden. Alleen in een land van recht en gerechtigheid tot een zegen voor alle volken kan de belofte bevestigd worden. Alles wat anders is, betekent dat God heeft gefaald en dan is er geen reden om Hem verder nog te vertrouwen. God heeft zijn Naam aan Israël verbonden.

Het Nieuwe Testament doet dan ook geen enkele poging om een ander volk naar voren te schuiven. Integendeel, de grootste kandidaat van die tijd, het Romeinse Rijk met zijn ideologie van wereldvrede wordt de grootste tegenstander van de enige ware God die christenen belijden. De evangelisten en apostelen denken in termen van de God die Israël verkoos en zien het Nieuwe Testament als getuigenis van de vervulling van de profeten.

Als later in de kerkgeschiedenis mensen in de kerk soms de neiging hebben oudtestamentisch gedachtegoed direct op hun eigen volk toe te passen, dan is dat gewoonlijk alleen maar per analogie en op bepaalde aspecten. Zoals God Israël bevrijdde, zo zal Hij ook hun volk bevrijden, zonder dat zij daaraan de conclusie verbinden dat zij als enige volk onder alle naties verkoren zouden zijn. Alleen in de concrete context waarin de analogie werd gebruikt diende deze om te claimen dat God aan hun kant stond. Zo hebben de Nederlanders deze gebruikt in hun strijd tegen de Spanjaarden in de zestiende eeuw en de Zuid-Afrikaanse boeren in hun strijd tegen de Engelsen. Noch Nederlanders, noch Afrikaanders, noch Engelsen noch Hongaren hebben ooit geclaimd dat zij het enige uitverkoren volk zouden zijn zoals Israël volgens het Oude Testament. Geen enkele serieuze theoloog zal zoiets voor zijn rekening nemen. Het blijft bij de claim dat God aan hun zijde is, omdat het recht aan hun zijde is. Het gaat niet om verkiezing maar om gerechtigheid, en in dat laatste kun je op God rekenen.

Ook die laatste claim is echter een brug te ver. De geschiedenis is niet altijd rechtvaardig en als men zo'n direct verband tussen Gods leiding en de geschiedenis wil leggen, dan moeten we dus ook zeggen: God is niet altijd rechtvaardig. Als het gaat om een correlatie tussen Gods gerechtigheid en geschiedenis dan is opnieuw de geschiedenis een *Geschichte de Scheitern*.

Hoe meer we het pad gaan dat God en geschiedenis met elkaar te maken zouden hebben, des te meer komen we in moeilijkheden. Op de manier van de verkiezing lopen we vast, want Israëls geschiedenis is een geschiedenis

¹⁷ Bultmann, R.: *Weissagung und Erfüllung*, 37.

van de mislukking gebleken. Op de manier van het recht lopen we vast, want er geschiedt geen recht in de historie. Daar geldt alleen het recht van de sterkste. Nog een stap verder: wat is gerechtigheid? Wie bepaalt dat? Men heeft de theorie van de rechtvaardige oorlog ontworpen, maar doet niet ieder die oorlog voert daar een beroep op? Is een oorlog niet altijd gerechtvaardigd, en wel aan beide zijden van het front? Is daarom de idee van gerechtigheid door historische beslissingen niet bij voorbaat een mislukking? Want ervaart de verliezer zijn nederlaag niet altijd als onrecht? En is dat anders in een tijd zonder oorlog? Beroepen heersers zich niet op goddelijk recht dat zij vertegenwoordigen en beroepen vrijheidsstrijders zich niet op goddelijke hulp. Aan beide zijden klinkt de roep 'Allah is groot', 'In God we trust', 'De Heer de God der legerscharen is met ons, hoedt ons in gevaren.'

5. Entmythologisierung

Bultmann heeft een veel radicaler conclusie getrokken dan dat de proeftuin Israël mislukt is. Hij betoogt dat *elke* historische fundering en dientengevolge *elke* historische binding van het geloof onmogelijk is. Het gaat hem niet om de mislukking van *dit* project aan te tonen, maar de mislukking van het project 'geschiedenis' als theologisch begrip *als zodanig*. Het gaat niet alleen om de *geschiedenis van de mislukking*, maar veeleer om de *mislukking van de geschiedenis*. De idee dat de geschiedenis de dragende grond voor de vervulling van Gods beloften zou kunnen zijn, voor geloof en openbaring van God, is als zodanig onmogelijk. Zij is niet alleen onmogelijk omdat het niet gelukt is, maar omdat het niet werken *kan*.

Bultmann maakt dat duidelijk aan een drietal voorbeelden.¹⁸ De idee dat God een *verbond* zou hebben met een bepaald volk dat heilig is zoals Hij heilig is en een plek zou zijn waar zijn Naam voorgoed kan wonen, impliceert dat heel dat volk Hem zou moeten dienen in alle opzichten. Daarvoor is niet alleen een cultus genoeg. Dat mag dan de eerste aanzet zijn geweest, maar de profetische kritiek uit het Oude Testament laat zien dat het domein van God verder reikt dan alleen de cultus. Ook de ethiek hoort daarbij. Dat vraagt dus om volkomenheid van alle volksgenoten in alle opzichten, hetgeen een onmogelijkheid is, niet alleen omdat het praktisch niet zo is, maar ook omdat die volkomen heiligheid automatisch uit hun verkiezing als volk zou moeten voortkomen en niet het gevolg van gehoorzaamheid aan de imperatief van het gebod. Oproep tot een heilig leven en verkiezing als volk staan in een onoverbrugbare spanning, omdat ze beide de heiligheid op een andere wijze funderen.

Een vergelijkbaar probleem is er met het *koningschap*. Er is een spanning tussen de aardse koning als representant van God en Gods eigen koningschap. Alleen een directe heerschappij van God kan de mensen volkomenheid

¹⁸ Bultmann, R.: *Weissagung und Erfüllung*, 37–50.

geven. Zodra het koningschap echter een plek krijgt in de ambiguïteit van de geschiedenis, dan blijkt dat niet zonder politiek te kunnen. Dan is er een bestuursapparaat nodig en dus belasting en dan is er een leger nodig. Dan moeten er bondgenootschappen en soms monsterverbonden gesloten worden. Dan is het niet meer alleen 'de Here is koning'. Het volkomen koningschap wordt onder de wisselvalligheden van de geschiedenis per definitie gecompromitteerd en kan daarom alleen bestaan in utopische beelden van een eschatologische heilsstaat, die nooit aardse realiteit kan worden.

Dat is niet anders met de gedachte van het *volk van God*. Dat zal zich altijd te midden van andere volken bevinden en altijd zich moeten afgrenzen waarbij het altijd invloeden van anderen ondergaat. Bovendien kan het alleen bestaan bij de gratie van de uitsluiting van anderen die zich niet altijd laten uitsluiten, noch door de sociale noch door de geografische grenzen van het godsvolk. En dat is het eind van vrede op aarde voor het uitverkoren volk.

Een historisch volk als plek voor Gods presentie in de wereld en van onvergankelijke vrede en heil zijn een illusie. Daarom is het project van het Oude Testament als heilsgeschiedenis bij voorbaat gedoemd om te mislukken.

In een ander artikel, dat minstens zoveel stof heeft doen opwaaien, beoogt Bultmann dan ook consequent dat dit ook geldt voor het Nieuwe Testament.¹⁹ Ook daar kunnen historische gebeurtenissen niet de basis zijn voor het geloof, ook niet de gebeurtenissen met Jezus en zijn geschiedenis. Het geloof kan geen argumenten ontleen aan de historische gegevens van de evangeliën of de brieven om vaste grond onder de voeten te krijgen. Dat is een vorm van mythologie alsof gebeurtenissen uit het verleden de basis van de wereld zouden kunnen zijn. Gebeurtenissen in de wereld kunnen nooit de grond van de wereld zijn en dus ook niet van haar geschiedenis. Ze zijn zelf onderdeel van de vluchtigheid van elk historisch moment dat vervliegt in de tijd en altijd maar betrekkelijk is. Net zo min als er een absoluut volk kan bestaan, bestaan er absolute gebeurtenissen. Daarom is een historische fundering van onze laatste grond een illusie. We moeten die ontmythologiseren: van zijn mythisch funderend karakter ontdoen en onderscheid maken tussen de mythische verhalende vorm en de fundamentele geloofsovergave die erdoor wordt uitgedrukt. Dan heeft echter niet de gemythologiseerde gebeurtenis het primaat, maar de geloofsovergave die zich uitdrukt in de mythische taal van een historisch gebeuren.

Ik denk dat tegen deze analyse van Bultmann niet veel valt in te brengen. Wie dat wel denkt, moet zich afvragen of dat niet is omdat hij of zij *niet wil* dat Bultmann gelijk zou hebben en *niet wil* dat de geschiedenis theologisch gezien de betekenis van mislukking kan hebben. In de theologie gaat het

¹⁹ Bultmann, R.: Neues Testament und Mythologie. In: Bartsch, H. W. (Hrsg.): *Kerygma und Mythos: Ein theologisches Gespräch*. 2. Aufl. Herbert Reich – Evangelischer Verlag, Hamburg – Volksdorf 1951, 15–48.

echter niet om wat men wil, maar om argumenten. Dat moeten uiteraard theologische argumenten zijn, maar wel steekhoudende argumenten.

Meer dan te proberen de analyse van Bultmann te ondermijnen is het daarom interessant zijn conclusies en zijn alternatief nader te beschouwen. Op het terrein van de analyse kunnen we hooguit nuanceringen vinden en deelaspecten anders neerzetten. Op het terrein van de conclusies worden de eigenlijke theologische knopen doorgehakt.

6. *Entweltlichung*

De conclusie van Bultmann is dat alleen in een eschatologische werkelijkheid Gods heil en koningschap gerealiseerd kunnen worden. 'Eschatologisch' wil zeggen: over en buiten de grenzen van de tijd en ruimte van deze wereld. Slechts aan gene zijde van deze kosmos is Gods werkelijkheid present. Bultmann gebruikt daarvoor het woord *Entweltlichung*.

Hij heeft op dit punt sterke papieren in het Nieuwe Testament. Ook Paulus zegt dat christenen hun burgerschap in de hemel hebben (Fil 3,20). Daar is hun thuis en in deze wereld zijn zij vreemdelingen, zegt Petrus (1Petr 1,1). Het koninkrijk van God is niet een van de aardse koninkrijken. Het is zelfs niet de vervanging van die allemaal samen zoals de apocalyptiek zich nog voorstelt. Het is van een andere orde. 'Mijn koninkrijk is niet van deze wereld,' zegt Jezus (Joh 18,36). Daarom is het een koninkrijk dat geen leger op de been brengt of belastingen int. Het is de gemeenschap van mensen die hun leven hebben in Christus die in de hemel is, met wie zij zijn opgewekt in een nieuw, een ander, eeuwig leven.

Het koninkrijk van God is dan ook geen realiteit die wij hier op aarde moeten bouwen, in de voortgang van de aardse geschiedenis. Dat kan niet in de vorm van nationale staten, noch in Israël, noch in de Verenigde Staten. Dat kan niet in etnische gemeenschappen, noch van Hongaren, noch van Roemenen. Dat kan evenmin in een wereldorde zoals oecumenische organisaties als een utopie de wereld voorhouden. Het koninkrijk van God kent slechts burgers die thuis zijn in de hemel.

7. *Een gebeuren in de geschiedenis*

Nu komt echter het cruciale punt waar de argumentatie van Bultmann een schakel mist en dat is nu juist de essentiële schakel. Alleen in Christus worden mensen aan deze wereld ontheven en krijgen zij deel aan het eeuwige leven. Maar waarom is dat zo? Alleen de analyse dat het hier beneden niet te vinden is, is niet voldoende om te stellen dat het daarboven wel te vinden is. Als Gods heerlijkheid alleen daarboven is, hoe weten wij hier beneden daar dan van? Boven is immers van een totaal andere orde dan beneden.

Mensen hier beneden kunnen alleen met boven te doen krijgen als die beide elkaar ergens raken. Dat is alleen in Christus, zegt Bultmann terecht. Christus is het antwoord op de open vraag van de lege historie van de wereld,

die existentiële filosofen wel kunnen stellen maar niet beantwoorden.²⁰ Maar christenen kunnen die alleen beantwoorden omdat God zelf hier beneden is gekomen. Zonder dat God zich openbaart, weten we niets van Hem. En openbaring betekent: hier beneden komen. En hier beneden betekent altijd een historische gebeurtenis. Het Woord is vlees geworden, in deze wereld gekomen (Joh 1,14). Christus is gestorven op een bepaalde dag in een bepaald jaar op de aardse kalender.

Op zichzelf is het waar dat alleen het feit van de geboorte en het sterven van Jezus geen bewijsvoering oplevert voor het bestaan van God. Ook het leven van Jezus is naar aardse begrippen deel van de *Geschichte des Scheiterns*. Zij is er zelfs een uitgesproken exempel van. We geloven alleen dat Jezus Gods presentie is omdat de Geest van de Opgestane ons overtuigt.²¹ Maar die Geest overtuigt ons wel aan de hand van verhalen van apostelen en anderen die Hem hebben gezien, al was het in een glimp van de eschatologische werkelijkheid. En wat meer is: de Geest overtuigt ons dat de aardse Jezus, inclusief zijn kruisiging, Gods presentie is.

We kunnen dus juist voor het geloof in het eeuwige leven niet buiten de historie om. Daarom maakt Bultmann zich te gemakkelijk van de geschiedenis af. Hij stelt zich in een 'sturmfrei Gebiet', buiten de ambiguïteit van de geschiedenis en haar interpretatie. Dat is echter onmogelijk. Juist ter wille van het heil hebben we met geschiedenis te maken, in elk geval met de geschiedenis van Jezus. Jezus is echter geen geïsoleerd moment, als een lichtflits in de nacht. In zekere zin zou men dat nog kunnen zeggen van de verschijningen van de Opgestane, maar ook die zijn onlosmakelijk verbonden met de dingen die in Jeruzalem geschied zijn (Luk 24,18), want het is één en dezelfde Persoon. Van de kruisiging en de prediking van Jezus, van zijn debatten met de schriftgeleerden, kunnen we al helemaal niet zeggen dat die een geïsoleerd moment zijn.

We hebben dus niet alleen de geschiedenis van de mislukking serieus te nemen en we kunnen die zoals geschetst niet serieus genoeg nemen. Maar we moeten ook de geschiedenis van de openbaring serieus nemen. Alleen lezen we die niet in de sequentie door de tijd, zoals de heilshistorische theologie dat doet. We lezen die vanuit het einde dat Christus is. Dat vraagt erom voortdurend de vraag naar de verhouding van geschiedenis en geschiedenis, van gebeuren en gebeuren te stellen. Wat dat betreft maakt de grootste denker uit het vroege christendom, Origenes, zich minder makkelijk van het probleem van de geschiedenis af dan Bultmann. Ook Origenes zegt dat historie nooit de basis van het geloof kan zijn.²² Om dat duidelijk te maken is het goed dat er allerlei dingen in de bijbel staan die historisch niet kloppen. Dat

²⁰ Bultmann, R.: *Neues Testament und Mythologie*, 37v.

²¹ Zie Beek, A. van de: *Spreeken over God*. Vrije Universiteit, Amsterdam 2010.

²² Origenes: *De principiis* IV, 9 (Migne, *Patrologia Graeca* 11:360s); IV, 16 (MPG 11:376s); IV, 18 (MPG 11: 381–384).

verhindert ons een louter historisch geloof. Aan de andere kant kan men volgens Origenes ook niet zeggen dat niets historisch is, en dat reikt verder dan alleen de kruisdood van Jezus. We zullen dus voortdurend de vraag naar historiciteit moeten stellen én de vraag wat een bepaalde gebeurtenis zegt over Christus en hoe die zich verhoudt tot zijn weg.

8. *Het Oude Testament – alleen mislukking?*

Nu moeten we ook terug kijken naar het Oude Testament. Is dat inderdaad alleen maar geschiedenis van de mislukking? Als blijkt dat de radicale negatie van de geschiedenis als zodanig door Bultmann geen steek houdt in christologisch perspectief, moeten we dan ook niet anders naar het Oude Testament kijken?

Jezus heeft gezegd: 'Moest de Christus niet lijden en zo in zijn heerlijkheid ingaan?' (Luk 24,26). Dat 'moeten' komt steeds weer terug in de evangeliën. Het is een goddelijk moeten. Het is de wil van God dat Hij lijdt en dat deze ogenschijnlijke geschiedenis van de mislukking die zijn levensweg is, de openbaring van Gods heerlijkheid is. Moeten we dan ook het Oude Testament niet in dit perspectief zien? Mozes, Elia en het huis van David eindigen buiten het beloofde land. Maar dat is niet alleen maar mislukking: het is de weg van God beschreven in het Woord van God. Deze weg van de mislukking van Mozes, Elia en David – deze weg van de mislukking van Israël is de weg waarop God zijn heerlijkheid openbaart. Het is de weg die geen van de volken van de aarde wenst, maar wel de weg waarop alle volken de zegen ontvangen (Gen 12,3). Zonder de dood van Jezus is er geen verrijzenis en openbaring van Gods macht en liefde. Zonder zijn levensweg die uitloopt op de mislukking in werelds perspectief is er geen kruisdood en geen opstanding. Zonder de weg van Israël is er geen wet waarvan we worden vrijgesproken. Bultmann zegt dat de enige betekenis van de wet is dat die ons onze onmogelijkheden leert kennen. Die is een tuchtmeester naar Christus toe (Gal 3,24).²³ Maar juist als zodanig moet die wet er zijn en moet de geschiedenis van Israël er zijn, moet er een volk zijn dat als identiteit heeft de Naam te dragen en geroepen te zijn om heilig te wezen. De vervulling van ons bestaan is in het eeuwige leven. Daar vinden we onze diepste identiteit. Daarin is het gelijk van Bultmann. Maar die identiteit bestaat niet zonder onze geschiedenis, zoals de identiteit van Jezus niet bestaat zonder zijn weg in Israël. Daarin is het gelijk van de heilshistorische school. Alleen is er geen ongebroken identiteit. Het is een identiteit *door de dood* heen. We zullen onszelf moeten verliezen en zo alleen het leven ontvangen. Maar dan moet er wel een zelf zijn dat zichzelf verliezen kan, dat wil zeggen een aards bestaan in een aardse geschiedenis.

²³ Bultmann, R.: *Weissagung und Erfüllung*, 52.

Bultmann ziet alleen het negatieve, de mislukking. Het Oude Testament is daardoor een lege huls. Paulus spreekt anders over de verhouding van continuïteit en discontinuïteit: die van het zaad (1Kor 15,36–49). Het zaad moet inderdaad vergaan – en wel in alle opzichten. Dat mogen veel hedendaagse theologen zich ter harte nemen. Maar het is wel zaad door God gestrooid. Gezaaid zaad is geen mislukking maar teken van hoop. Uitgerekend het dal Achor wordt door de profeet Hosea een deur van de hoop genoemd (Hos 2,14): het meest desolate dal in de woestijn bij de Dode Zee dat je je kunt voorstellen – daar waar Achan en zijn familie, die net als Ananias en Saffira (Hand 5,1–11) symbool waren van de mislukking van het nieuwe begin, onder een hoop stenen zijn neergegooid (Joz 7,24–26) – dát is de deur der hoop. De weg van het Oude Testament en Israël is net zo min een geschiedenis van de mislukking als de weg van de evangeliën en Jezus. Of beter: het is *als weg van de mislukking de weg van de hoop*. Daarom kan men niet zeggen dat de geschiedenis een totale mislukking is. Het zaad dat gezaaid wordt is geen mislukking als het vergaat omdat het kiemt. Alleen binnen de grenzen van de aardse geschiedenis is de geschiedenis een mislukking, niet meer dan een fragment in het eeuwige niets met een mensheid die een moment en fragment is in een peilloos heelal. Maar als zaad van Gods heil is de geschiedenis juist in haar sterven de plek waar zijn glorie begint.

We kunnen nu ook zien wat de waarde is van de nieuwe wending in het theologische bedrijf waarbij de reële geschiedenis van Israël als grond voor het godsdienstige vertoog wordt genomen. We zeiden al dat deze alleen gemotiveerd is doordat er al een canon is, met canonieke teksten. We kunnen nu vanuit de inhoud van het geloof in Christus zeggen dat geschiedenis inderdaad belangrijk is. Alleen is dat een geschiedenis waarin *verkiezing* centraal is: niet alles is hetzelfde. De weg van Jezus begint met een verkiezingsformule: ‘Gij zijt mijn Zoon, de geliefde, in U heb Ik mijn welbehagen’ (Luk 3,22). Zo begint ook de weg van Israël met verkiezing, uitverkoren uit alle volken en dat diskwalificeert de heidenen én alles wat Israël met de heidenen te doen heeft.

De weg van Jezus loopt uit op sterven en opstaan. Zo is ook de weg van wie met Hem ten hemel gaan. Dat is door de breuk van de dood heen. Er is geen ongebroken continuïteit zoals in het heidendom waar de cyclus van sterven en opstaan wel bestaat, maar alleen om eindeloos voort te gaan in de tijd. Daar vindt de wereld haar vruchtbaarheid, maar in de eenmalige dood van en met Christus ontvangt de kerk haar eeuwige leven eens en voorgoed. Tertullianus heeft ooit gezegd: ‘Wat heeft Jeruzalem met Athene te doen?’²⁴ De schaduw van Athene, met haar algemene filosofische concepten, is lang over de kerk gevallen. Hij viel ook over Bultmann en Miskotte. Maar in de nieuwste wending van de cultuurgeschiedenis valt plotseling de schaduw van Tyrus over de theologie. Maar wat heeft Jeruzalem met Tyrus te doen?

²⁴ Tertullianus: *De praescriptionibus adversus haereticos*, 7 (Migne, Patrologia Latina 2: 20).

Of was die schaduw er al veel langer, als de schaduw van Carthago, met nationale kerken en nationale trots waaraan mensen werden en worden opgeofferd zoals de kinderen van de Feniciërs? Athene heeft altijd voor de deur van de christelijke theologie gelegen en velen hebben haar binnengelaten, maar sinds de tijd van Augustinus dreigt Carthago, de dochter van Tyrus, steeds weer op de mat van de kerk te liggen, niet als een slapende hond maar als de grommend monster dat de theologie met nationalisme in haar macht houdt. Geen wonder dat de moeder nu ook de deur binnensluipt.

9. Voorlopig

Bultmann interpreteert de tekst dat de wet een tuchtmeester tot Christus is geweest op traditioneel Lutherse wijze: de wet leert ons de onmogelijkheid van behoud uit de wereld kennen. Er staat echter niet 'naar Christus', maar 'tot aan Christus' – het is een temporele bepaling. De wet was een *paedagogos*, een kinderbegeleider, totdat Christus kwam. De wet is niet alleen mislukking. Zij heeft ook gezorgd voor bewaring en orde in de tijd dat ze van kracht was. Duizend jaren, van Mozes tot Ezra, heeft ze de macht van het kwaad in toom gehouden zodat die niet helemaal de vrije hand had (Openb 20). Er is ook een voorlopige functie van de wet en dat is een heilzame functie, ook al is dat binnen de grenzen van de beperktheid van deze wereld. Ze brengt niet de heerlijkheid van het koningschap van God, maar ze geeft mensen wel richting en een zekere mate van orde en veiligheid in hun leven.

Zo is het ook met andere aardse ordeningen. Bultmann zegt dat de apostel Paulus volgens Romeinen 13 de overheid irrelevant vindt. De staat wordt 'aus dem Interessenbereich des Gottesvolk entlassen'.²⁵ In het perspectief van het eeuwige koninkrijk van Christus is dat ook zo. Maar in het perspectief van het leven op aarde, is de apostel veel positiever. Dan heeft de overheid wel terdege een functie en zelfs een functie die haar door God is gegeven: om de maatschappij te bewaren en te behoeden tegen de chaos. Daarom bidden christenen ook voor de overheid 'opdat wij een stil en gerust leven mogen hebben' (1Tim 2,1v).

Het is goed dat er een overheid is. Die brengt geen ideale samenleving. Dat was die van het Romeinse Rijk niet in de dagen van Paulus toen Claudius keizer was. Dat is de Roemeense overheid niet en dat is de Hongaarse niet. Dat is de Nederlandse niet en dat is de Zuid-Afrikaanse niet. Maar we mogen net als Paulus blij zijn dat er een overheid is en voor die overheid bidden.

We mogen ook blij zijn om andere aardse ordeningen: dat er een familie is, dat er een etnische en culturele gemeenschap is waarin we thuis zijn als Hongaren, Nederlanders, Afrikaanders, Grieken. Dat er een economische orde is waardoor er voedsel en kleding wordt gedistribueerd. Ze zijn allemaal niet ideaal en ze gelden allemaal op hun manier voorlopig. Maar ze zijn er in elk

²⁵ Bultmann, R.: *Weissagung und Erfüllung*, 50.

geval. Dat aspect heeft Bultmann onvoldoende onderkend. Bij hem ging het alleen om de radicaliteit van het geloof net als het bij Miskotte ging om de radicaliteit van het volle leven. We leven in de voorlopigheid en zijn daar dankbaar voor en als de elementen van die voorlopigheid plaats maken voor andere, voelen we ons misschien een moment bedreigd en ontheemd, maar dan weten en belijden we dat we toebehoren aan een hemels koninkrijk en dat ons burgerschap in de hemel is. Daar zijn we thuis – hier zijn we vreemdelingen, zelfs als we thuis zijn. Dáárin had Bultmann helemaal gelijk.